

Anomi eller ejendomsret:

Den normative struktur i den uformelle økonomi i Polen

Andrzej Czynczyk

Det uformelle økonomiske liv i Polen for tiden interesserer ikke blot økonomer, men også sagførere, moralfilosoffer og moralsociologer. Jeg vil gerne betragte nogle af de juridiske og moralske konsekvenser indenfor dette område af menneskelig aktivitet. Problemet med at definere dette emne præcist opstår med det samme. Den "anden økonomi", også kendt som uformel eller alternativ økonomi og sommetider kaldet "gruppe-ressource", er faktisk et sammensat fænomen, og det er temmelig vanskeligt at definere det præcist. Samtidig betyder det meget, hvilket særligt udtryk, der bliver brugt til at beskrive dette fænomen. Hvis det bliver kaldt "gruppe-ressource" er de uformelle økonomiske aktiviteter noget helt andet end hvis de får betegnelsen "anden økonomi". Udover handlinger som tyveri af offentlig ejendom, bedragerisk praksis til skade for kunder eller bestikkelse, betegner disse begreber også et sortiment af langt mindre klare situationer som f.eks. uofficielle tjenesteydelser på arbejdspladsen, udnyttelse af tips vedrørende tidspunktet for levering af attraktive varer eller tilegnelse af den såkaldte "overskudsproduktion".

Alle disse situationer har, selv om de ikke nødvendigvis er ulovlige, øjensynligt noget til fælles, eftersom de på en eller anden måde er forbundne i almenhedens bevidsthed. For det første kan hver af dem føre til materiel profit, selv om – for det andet – denne profit aldrig følger direkte af den givne persons professionelle aktivitet som defineret i vedkommendes ansættelseskontrakt. Alligevel er selve det at "være ansat" væsentlig for denne ekstra profit. Det ser derfor ud til, at i tilfælde af de omtalte fænomener er lovlighedskriteriet ikke klart defineret og afgørende, og at de lettere kan beskrives i deres socio-professionelle kontekst.

Uformel økonomi kan tolkes ud fra mange forskellige synsvinkler: de virkninger, den udløser, den medfølgende sociale bevidsthed, de sociale mekanismer og processer, de moralske opfattelser eller juridiske problemer, den involverer. Naturligvis fremkommer der forskellige resultater i hvert af disse tilfælde: det er dog også muligt, at der kan tegnes et ensartet billede.

Efter min mening vil det være rimeligt at begynde med en analyse af moralske fortolkninger af det uformelle, økonomiske liv, hovedsageligt fordi denne indfaldsvinkel er temmelig vidtrækkende. Udtrykket "korruption", som er højest værdiladet, bruges ofte i denne sammenhæng. Jeg

mener imidlertid, at almindelige vurderinger er vigtigere end teoretiske fortolkninger af realiteterne. Ifølge Wojciech Pawlik, som studerede den alternative økonomis fænomenologi, var allerede de første reaktioner fra hans respondenter forbløffende: de forbandt kun med stor vanskelighed hverdagslivet med moral, og havde stort besvær med at formulere deres svar. Da de blev spurgt af undersøgeren: "Mener du, at hvad du gør er moralsk i orden?" svarede en stor del af dem: "Well, hvis du spørger mig, må jeg indrømme at det er det ikke. Men når vi gør det, jeg selv og mine venner - tjå, ingen af os tænker på det på den måde".

Det ser ud til, at professionel ærlighed slet ikke bliver betragtet som en moralsk kvalitet eller som en opførsel, der følger af ens respekt for værdier. Det bliver i stedet snarere opfattet som en mangel på mulighed for at benytte sig af uformelle aktiviteter; en frygt for konsekvenserne; ængstelse for ens gode navn og rygte; et forsøg på at undgå ubehageligheder og uvillighed til at gøre sig større anstrengelser; eller simpelthen at det ikke kan betale sig økonomisk at blive involveret, hvis risikoen for "uheld" er væsentlig større end den forventede profit.

Moral-normernes sekundære rolle synes at blive bekræftet ved værdiansættelsen af fagligt arbejde/liberalt erhverv, som sædvanligvis bliver vurderet efter dets praktiske funktioner, fra den synsvinkel om ens mål bliver nået. Moralske refleksioner forekommer højst ved synet af en klart skadet person. Samtidig anvendes et antal neutraliseringsteknikker: skadens faktum bliver anfægtet/den omhandlede vare ville være gået til spilde alligevel/offerets eksistens bliver anfægtet/varen var statsejendom, hvilket betyder at enhver kunne have taget den/undskyldninger opfindes, som f.eks.: "dette er for at kompensere for vore alt for lave lønninger"; og det faktum bliver nævnt, at alle opfører sig således, eller mere overordnede begrundelser fremføres, f.eks. at det er i ens families interesse.

De menneskelige reaktioner synes at bekræfte det ovennævnte billede. Dagligdagens uformelle aktiviteter fremkalder kun sjældent moralsk forkastelse: folk fordømmer dem som regel ikke, og gerningsmændene skammer sig ikke over deres handlinger. Hvis et andet menneskes uærlighed i det hele taget afsløres, viser det sig sædvanligvis at være en hævnakt. Det kan derfor ikke undre, at personer, som afslører andres korrupte handlinger, mødes med en meget stærkere fordømmelse, mens den skyldige persons moralske omdømme forbliver uplettet medmindre han har overtrådt de regler, der er gældende indenfor hans egen kreds. Folk "er ligegyldige overfor ting, der har med faglig etik at gøre. Sådanne pligter er blevet skubbet i baggrunden af den moralske modtagelighed hos de sociale aktører, og hvis de fungerer i denne psykologiske baggrund forårsager de ingen disharmoni i personens opfattelse af sit eget "hverdags-jeg"¹. Hvad angår oprindelsen til den uformelle økonomi mener folk, at dens overstrømmende udvikling er et resultat af omskiftelser indenfor værdinormerne, og specielt af de materielle værdiers stigende betydning, som igen er forårsaget af en større følelse af utryg-

hed indenfor det økonomiske område. Hertil kommer den utilstrækkelige aflønning for arbejdsindsats og manglen på moralsk tilfredsstillelse. Hvad der ydermere spiller rollen som katalysator er manglen på effektiv kontrol, hvilket ikke synes at være tilfældigt.

De juridiske normer, der regulerer det økonomiske område, bliver betragtet som værende uanvendelige, uklare, modsigende, og sommetider urimeligt formelle, og de hindrer således løsningen af mange sager. En sådan lovgivning skaber umoralske situationer. Loven bliver kun undtagelsesvis overholdt, i situationer med trussel, forventet inspektion eller konflikt med ledelsen. Eftersom mange normer mangler social anerkendelse, forårsager overtrædelsen af dem ingen følelse af skyld, men højst en frygt for at blive pågrebet. Den udpræget instrumentelle behandling af lovgivningen synes at være nært forbundet med manglen på social anerkendelse af dens normer.

På den anden side mener den citerede forfatter, at hvad angår årsagerne til en så udstrakt moralsk tolerance skyldes den en dårlig udvikling af den moralske tænkningens sociale orientering, d. v. s. en utilstrækkelig hensyntagen til mere fjerne sociale virkninger, der er fremkommet ved de pågældende aktiviteter. "Underudviklingen af de moralske strukturer, som den moralske videnskab kalder social orientering, gør det vanskeligt for mange sociale aktører overhovedet at opdage moralske problemer i sådanne situationer".²

Den ovennævnte tese forekommer mig imidlertid noget tvivlsom. Jeg vil ikke sige, at jeg anser den pro-sociale motivation i det moderne polske samfund for overudviklet. Alligevel kan den observerede uærlighed hos ansatte være forårsaget af noget helt andet end blot en mangel på moralsk forestillingsevne hvad angår den sociale effekt af ens handlinger. Den almindelige opfattelse, at "statsejendom er ingens ejendom" kan ligeså godt afspejle folks sociale og politiske opfattelse om, at "staten er ikke os", eller "staten er ikke samfundet". Ifølge A. Podgorecki er de sociale moralnormer baseret på "moralisk følgeslutning og på planlægningen af ens egen opførsel baseret på forventningen omkring de mere fjerne sociale virkninger af ens handlinger".³ I stedet er de fleste overbevist om, at deres individuelle eller endog deres gruppe-opførsel ikke har nogen sociale konsekvenser overhovedet og at de ikke har nogen praktisk betydning. Således ville den manglende moralske overvejelse vedrørende ens egen fagmæssige aktivitet i dette tilfælde udspringe af den subjektivt oplevede mangel på noget fællesskab overhovedet mellem individuel aktivitet og sociale virkninger. Denne situation er et resultat af den følelse af hjælpeløshed, der er opbygget i samfundet gennem mange år.

Man kunne her påstå, at den oplevede mangel på et sådant fællesskab kunne skyldes antagelsen af for kort et perspektiv. Og alligevel er det perspektiv en af de ting, der er givet til de sociale aktører, eller for at være mere præcis: som er blevet givet i en række uophørlige fortilfælde. På denne måde blev staten ved med at definere grænserne for individuelle

muligheder. Hvad der tjente denne "videnskab" var først og fremmest det juridiske system i en centraliseret økonomi: at pålægge folk en eneste pligt: pligten til at arbejde, idet den samtidigt adskilte dem fra dette arbejdes sociale og økonomiske betydning. Også hverdagspraksis må tilføjes her. Lektien er ikke blevet glemt, må jeg desværre sige: overbevisningen om, at "intet kan gøres her", at "alt er alligevel udenfor vor kontrol", er blevet udbredt sammen med dens uskrevne tilføjelse: at "intet kan ødelægges".

Således opstår spørgsmålet om, hvorvidt folk virkelig anser deres egne uformelle aktiviteter som umoralske. Jeg tror at denne sfære gradvist er ved at frigøre sig fra den moralske dømmekrafts magt. Men naturligvis forbliver der problemet med denne proces' mulige karakter af demoralisering.

Jeg tror vi her mere beskæftiger os med en moralsk deregulering, hvor nogle områder indenfor det sociale liv bliver udelukket fra moralens domæne. Deregulering på denne måde er imidlertid forskellig fra deprivering. Det helt modsatte sker: Normerne indenfor faglig etik bliver erstattet af dem fra arbejdsretten. Faktum er signifikant her: når man diskuterer faglig etik bruger vi ofte opfattelsen af pligter. Det ser imidlertid ikke ud til, at hvad der menes her er de såkaldte moralske pligter. Man bør holde sig for øje, at de fleste af en ansats pligter er forbundet med arbejdsgiverens rettigheder, hvilke igen udgør dennes grundlag for at få disse pligter udført. Der findes også andre pligter, som for eksempel den norm, der kræver venlighed overfor ens kolleger, og som ikke er ledsaget af nogen rettigheder, og hvor udførelsen af denne ikke kan forlanges af nogen.

Det er derfor, det forekommer særligt nødvendigt at adskille moralske problemer forbundet med økonomisk aktivitet fra de juridiske. Når moralen har fået en del opmærksomhed, har dette bevirket, at den juridiske regulerings rolle indenfor "den anden økonomi" ikke altid har været helt klar. Det spørgsmål synes nogen opmærksomhed værd, hvorfor de moralske fortolkninger og opfattelser er mere udbredte på dette område.

Som man kan antage, sker dette af to grunde. For det første, fordi nogle mennesker anser selve overtrædelsen af loven for at være umoralsk, og dette aspekt bliver så det fremtrædende. For det andet kan vi også her have at gøre med en særlig utilstrækkelig normativ fortolkning, hvor lovovertrædelser fejlagtigt bliver behandlet som overtrædelser af moralske normer. Situationen er her slet ikke så enkel, at det skulle være én og samme handling; for eksempel behøver en ansats tilegnelse af et firmas ejendom - en klassisk lovovertrædelse - ikke samtidig være en overtrædelse af moralske normer. Dette ville være tilfældet i en sag om iøjnefaldende social uretfærdighed, eller ved mangel på generel anerkendelse af den gældende arbejdslov. Et godt eksempel her er tilfældet med et samfund under udenlandsk besættelse: lad os nævne det polske samfund under Anden Verdenskrig. Ingen var dengang i tvivl om, at det

at stjæle fra en fabrik, der var kontrolleret af besættelsesmagten, ikke var en moralsk overtrædelse, skønt denne handling samtidig var en overtrædelse af loven, for hvilken der fandtes strenge straffe, endog dødsstraf. I andre situationer, hvor loven og de eksisterende principper for samfundslivet anerkendes i almindelighed, kunne en lovovertrædelse korrekt blive behandlet også som et brud på en moralsk norm.

Uheldigvis er begge de ovennævnte situationer temmelig ekstreme. I det virkelige liv er social uretfærdighed sjældent så iøjnefaldende som i Polen under krigen, og varer sjældent så længe; desuden holder folk i mindre ekstreme tilfælde op med at lægge mærke til denne uretfærdighed indtil den gradvist opnår juridisk gyldighed. På den anden side er accepten af systemet aldrig så komplet som dette.

Det må forekomme særdeles vanskeligt i praksis at sondre mellem den moralske norm for ærlighed, du må ikke stjæle, og det juridiske princip, der fordrer respekt for en anden persons ejendom. Logisk set skulle i det mindste overtrædelsen af en juridisk norm være lettere at bemærke: alligevel opstår der også her problemer.

De udspringer af vanskeligheden ved at definere den retmæssige ejer af ejendom. Teoretisk set siger loven det helt eksplicit, men den sociale virkelighed er mere kompleks. I sin rapport om et sociologisk og juridisk studie af begrebet ejendomsret peger Jacek Kurozewski på uoverensstemmelsen mellem den juridiske og den faktiske opdeling af ejendom. "Det normative system, som anvender begreberne rettigheder og pligter, frembringer en skarp og tvedtelt fremstilling - enten ret eller pligt -, hvor det i samfundslivet kan opfattes som større eller mindre frihed til en bestemt adfærd: en trindelt frihed til beslutninger".⁴

Det forekommer meget sandsynligt, at denne situation også er karakteristisk for det polske samfund. Den juridisk definerede opdeling af ejendom er i overensstemmelse med den, som faktisk fungerer i praksis hvad angår privat ejendom. Denne form for ejendomsret nyder ikke alene samfundsmæssig accept, men også moralsk respekt. Som følge deraf er en person, som stjæler fra sin medborger, en tyv. Men en anden, der stjæler fra en statsvirksomhed, er kun en "opfindsom sjæl". Sidstnævnte betegnelse kan blive opfattet som intet andet end en moralsk eufemisme, selv om det faktisk synes at betyde langt mere: en mangel på accept af statens ejendomsret i dens reneste form, og en betinget og begrænset moralsk respekt for denne form.

Efter min mening er de-nationaliseringsfænomenet, som det beskrives af W. Pawlik, et eksempel på en sådan uoverensstemmelse med hensyn til ejendomsforhold. Vi har her at gøre med - ikke et almindeligt tyveri af statens ejendom, men med en tilegnelse af en virksomheds overskud, ledsaget af en klar følelse af tilladelse til denne handling. Den er baseret på en givet persons opfattelse af sin uretfærdigt lave løn; på en overbevisning om, at han er berettiget til at få del i profitterne på grund af sin langvarige ansættelse i den pågældende virksomhed; på det faktum, at han har investeret sine egne midler og "frivillige" energi i repa-

ration af sit arbejdssted; eller på fremstilling af et produktionsoverskud ud over normen og planlægningen for produktionen.

Hvad der er endnu mere interessant er, at også den anden part indenfor arbejdsrelationerne, nemlig den retmæssige ejer, i praksis synes at acceptere, i det mindste i nogen udstrækning, den ansatte arbejders ret til statsejendom. Dette bliver ikke udtrykt med så mange ord, men kommer til udtryk i overvågningspraksis, bare for at nævne ét eksempel. En mangel på effektiv overvågning forsyner de ansatte med en anseelig følelse af usårlighed og sikkerhed i deres uformelle aktiviteter, dog på betingelse af, at de holder sig indenfor visse uskrevne, men velkendte grænser. På den anden side er arbejdsgiveren i stand til at opfylde produktionsforpligtelserne og samtidig forhindre tilegninger i et mere alvorligt omfang på bekostning af, hvad han anser for temmelig ubetydelige indrømmelser.⁵ Denne antagelse bliver godt illustreret af en anekdote om Wladyslaw Gomulka, som ville sige, at en chauffør i Folkets Polen højst skulle tjene to tusinde zlotys, eftersom han sikkert alligevel ville stjæle resten af, hvad han har behov for. Under dette tydelige interessespil ligger en formodentlig ikke altid helt klar overbevisning om "det flydende" i begrebet statsejendom.

Hvis vi antager, at der findes en sådan socialt fungerende "flydende" definition på ejendomsret, og at man stiltiende accepterer eksistensen af dobbelt ejendomsforhold, så kan både den moralske og den juridiske fortolkning af den "uformelle økonomi", hvis behandling respektivt er som en forbrydelse eller som en kritisabel handling, forekomme at være utilstrækkelig overfor den pågældende realitet. Måske har livet allerede ladet moralopfattelse og lov bag sig, og et nyt økonomisk system er en fuldbyrdet kendsgerning, selvom det stadig er både umoralsk og ulovligt.

Folks mangel på moralsk overvejelse vedrørende den uformelle økonomi kan derfor snarere end at være udtryk for en tilbagegang af de moralske træk i samfundet, være en social accept af en økonomisk model, hvor offentlig/stats-/ejendom bliver tolereret på betingelse af, at enkeltpersoner bliver tilladt at få visse andele heraf.

Efter min mening er det, som W. Pawlik kalder "normers miljøbestemte virkeliggørelse", i realiteten en quasi normativ og legal regulering af størrelsen af disse andele, eller for at være mere præcis, kun en kamp for retten til ejendom. Eftersom det "at være ejeren" er en færdighed, som man først må lære, er folks forhåbninger på dette område temmelig beskedne til at begynde med. Ligesom på alle de andre områder af livet, har folk brug for visse grænser for deres opførsel: et negativt reference-område. Definitionen af disse grænser foregår spontant og forskelligt i forskellige samfund. Det er ikke en bevidst proces, vil jeg påstå, men mere en proces, som består i at "fornemme" situationen under forløbet med at skabe fortilfælde og fuldbyrdede kendsgerninger og handle efter dem. De normer, der bliver accepterede efter denne model, er til tider særdeles rudimentære og vedrører kun de extreme

situationer. Det er måske af denne grund, at en spontan dannelse af normer oftere anses for at være en mangelfuld erstatning for professionel etik med stærkt forringet kvalitet, end et intuitivt grundlag for et nyt økonomisk system.

Den juridiske tilnærmelse til alt, hvad der finder sted indenfor den uformelle økonomi, forekommer berettiget, også på grund af det sprog, der anvendes på dette område. Det er et sprog for pligter og krav, rettigheder og forpligtelser. Det ser ud til, at arbejdsrelationer er defineret i en kontrakt baseret på en nøje afgrænset, men historisk skiftende lovgivning, hvis væsentlige del altid vedrører ejendomsforhold på den ene eller den anden måde.

Efter min mening negligerer vurderingerne af det uformelle økonomiske liv - set fra et moralsk perspektiv - ofte omskifteligheden i denne lovgivning. Det, der bliver udgangspunkt for moralsk refleksion, er den eksisterende lovgivning, uanset hvor langt den måtte være fra fuldstændighed. Det er dog snarere således, at uformelle økonomiske aktiviteter kan udtrykke folks modvilje mod de eksisterende regler og principper for fordeling af ejendom, og at de således ikke kun er et sammenbrud af den moralske struktur.

Ejendomsret er uadskilleligt forbundet med ansvar. Som praksis imidlertid viser, er den individuelle ejers ansvar forskelligt fra det ansvar en gruppe eller staten har som ejere. Et andet spørgsmål er ansvaret hos dem, der ikke ejer noget, for ejendom der tilhører andre. Det uformelle økonomiske liv ændrer også ansvarsformen. Fastholdelse af kontrakter, opfyldelse af forpligtelser og det at holde aftaler bliver behandlet meget mere seriøst ved uformelle kontakter end indenfor ens officielle fagområde. Ejendom vinder gradvist respekt: en bil, som kan bruges til at afgøre en uformel forretning, er altid i orden og køreklar. Det samme gælder en maskine, der bruges til at frembringe "overskudsproduktion". Temmelig ofte fortsætter produktionen til trods for mangel på råmaterialer: arbejderne, der er klar over omkostningerne ved en lukning, tager højde for sådanne situationer på forhånd. Ansvar bliver en realitet, men ikke før ejendomsret også er blevet en realitet.

Set i lyset af det stadigt skiftende og forskelligt tilvejebragte ejendomsforhold, viser den uformelle økonomi sig i et nyt og helt anderledes lys. Det kan næppe nu gives den udtrykkelige betegnelse anomali, da sammenbruddet af gamle normer er ledsaget af opståelsen af nye, og hjælpeløshed og ligegyldighed er erstattet af aktivitet, engagement og ansvar. Selv om noget i denne proces støder sammen med både den eksisterende lovgivning og den moralske stereotypi, er ikke desto mindre en smertefuld opvågning fra inertitet til enhver tid bedre end en stadigt dybere stagnation.

Noter

1. Wojciech Pawlik, *Prawo. Moralność. Gospodarka alternatywna. / Lov, moral og alternativ økonomi/*, Warszawa 1968.
2. W.Pawl, op.cit., p. 215.
3. A. Podgorecki, *Spoleczna ocena prawa/Den sociale opfattelse af loven/i:/ A. Podgorecki, J. Kurczewski, J. Kwasniewski, M. Los, *Poglady spoleczenstwa polskiego na moralnosc i prawo/Det polske samfunds opfattelse af moral og lov/Warzawa 1971*, pp. 86 ff.*
4. J. Kurczewski, *Pojecia wlasnosc i w socjologiczno-prawnych badaniach porownawczych/Begrebet ejendomsret i et komparativt studie i området for sociologi og jura/i:/J. Kurczweski/ed./Prawo w spoleczenstwie/Lov i samfundet/PWN, Warszawa 1975, p. 168.*
5. W. Pawlik, op.cit., pp. 93 ff.

Forfatteroplysninger:

Andrzej Czynczyk, Sociology of Custom and Law, IPSir, Warszawas
Universitet, Polen.

Oversættelse:

Sten Schaumburg-Müller